

DE GROENE AMSTERDAMMER

Het essay leeft!

Twintig jaar

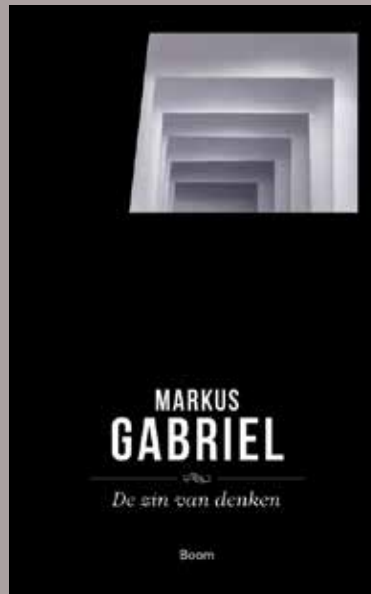
Jan Hanlo Essayprijs

Met o.a. Roel Bentz van den Berg,
Stephan Sanders, Arjen van Veelen, Miriam Rasch
+ een cameo voor Rudy Kousbroek

Filosofie & Geschiedenis bij Boom

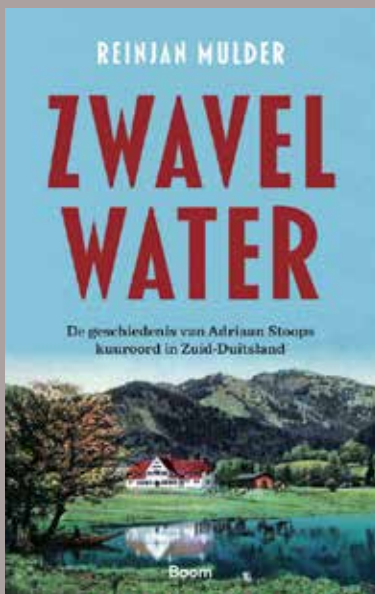
René ten Bos zwaait in stijl af als Denker des Vaderlands met een essay over het begrip uitsterven.

Denken is ons zesde zintuig, betoogt Markus Gabriel, een van de belangrijkste Duitstalige filosofen van dit moment.

Socratesbekerwinnaar Govert Buijs wijst ons de weg naar een economie van de vreugde!

‘Een kleurrijke familiesaga waar je helemaal in op gaat. Spannend, schokkend en zeer prettig leesbaar. Een veelomvattend en verrassend boek!’ – Kennemer Boekhandel

Een prachtig geïllustreerd brievenboek dat getuigt van een dubbele toewijding: die van een kunstfilosofe aan de kunsten, en die van een moeder aan haar dochter.

Historische roman over hoop en menslievendheid in een versplinterend Europa.

Twintig jaar Jan Hanlo Essayprijs

Collectie Literatuurmuseum

Jan Hanlo

Zo vullen de jaren zich met veel voortrefflijks *

Zou het toeval zijn dat het essay als literair genre populairder is dan ooit? Of is dat toch het gevolg van de enorm stimulerende invloed van de speciale essayprijs die twintig jaar geleden in het leven werd geroepen? Jan Hanlo, die bij leven vooral bekend was vanwege zijn onnavolgbare, speelse poëzie, gaat nu óók de geschiedenis in als naamgever van een prijs die niet meer weg te denken is uit het literaire landschap. Het jubileum wordt op 16 mei gevierd tijdens de extra feestelijke uitreiking van de Jan Hanlo Essayprijzen Groot én Klein. En met deze speciale bijlage waarin prijswinnaars en genomineerden van de afgelopen jaren zich verstaan met Hanlo, en zich nog eens buigen over dat mooie, ongrijpbare genre.

*uit: Jan Hanlo, *Wij komen ter wereld*

Inhoud

- 4 Het schrijven van essays, toen en nu**
Marja Pruis
- 7 Voor schoonheid en troost**
Jan Postma
- 10 Jan Hanlo als tegengif**
Daan Stoffelsen
- 13 Terugschrijven (1)**
Arjen van Veelen
- 16 Over klanken en hun betekenis**
Roel Bentz van den Berg
- 16 Terugschrijven (2)**
Miriam Rasch
- 16 Terugschrijven (3)**
Stephan Sanders

20 jaar Jan Hanlo Essayprijs

De Jan Hanlo Essayprijs bestaat twintig jaar. Dit jubileum wordt gevierd op donderdag 16 mei 2019 tijdens de uitreiking van de prijs in De Balie in Amsterdam. In aanloop naar dit jubileum presenteert de Stichting Jan Hanlo Essayprijs in OBA Oosterdok de tentoonstelling *Het governiste* en twee filmavonden met lezing, samengesteld door beeldend kunstenaar Petros Panagiotis Orfanos. De tentoonstelling is van 25 april t/m 19 mei. De filmavonden zijn op 2 en 9 mei.

Locatie: OBA, Oosterdokskade 143, 1011 DL Amsterdam. De filmavonden zijn gratis, wel aanmelden via oba.nl

Colofon
De Groene Amsterdammer
groene.nl

Deze bijlage kwam tot stand in samenwerking met de Jan Hanlo Essayprijs
janhanloessayprijs.nl

Omslagfoto / Collectie Literatuurmuseum

Hoofdredactie
Xandra Schutte
Redactie
Marja Pruis, Evert de Vos
Vormgeving
Christine Rothuizen (ontwerp), Maarten Kanters
Beeldredactie
Simone Berghuys, Joke van Soest

Eindredactie
Rob van Erkelens, Hugo Jetten, Jetske Brouwer
Medewerkers
Roel Bentz van den Berg, Jan Postma, Marja Pruis, Miriam Rasch, Stephan Sanders, Daan Stoffelsen, Arjen van Veelen
Acquisitie
Hans Boot, Ivo Jansen op de Haar, Antoinette Vrisekoop

De Jan Hanlo Essayprijs wordt mede mogelijk gemaakt door Stichting LIRA (Literaire Rechten Auteurs)

JANHANLOESSAYPRIJS
20 JAAR

Over het schrijven van essays, toen en nu

Trrring!

Van specialisten tot coryfeeën, tot geëngageerde mannen, tot meanderende vrouwen, tot de buitenstaander – het essay blijft zich ontwikkelen, het is het meest grenzeloze genre. En bovendien ‘een sociologie van de Nederlanders in een notendop’. **Marja Pruis**

1 Ik denk dat iedereen er zelf achter moet komen wat schrijven is. Je kunt iemand regels en tips geven, maar zolang je zelf niet al schrijvende de noodzaak voelt om iets onder woorden te brengen, een alternatief te zoeken, een oplossing voor een probleem te vinden, zullen de regels abstract blijven en in feite niet toepasbaar. Ik denk dit natuurlijk omdat terwijl ik dit schrijf, mijn vingers jeuken om een andere schrijver, die net een stuk naar mij stuurde, te vertellen dat ze niet bij iedere gedachtesprong letterlijk hoeft te schrijven ‘ik denk aan...’, of – erger nog – ‘dit doet me denken aan...’. Zet de dingen maar naast elkaar zonder telkens expliciet een bruggetje te maken. Laat de lezer het genoeg de onverwachte verbinding te leggen die jij onder je tekst hebt aangebracht door zaken samen te brengen. Zaken ja. Kwesties.

2 Schrijvers, of laat ik zeggen: mensen die zich met de letteren bezighouden, kijken liever achter zich dan om zich heen. Of misschien lijkt het zo, omdat altijd alles gisteren is gebeurd, en omdat alleen wat bestaat al zijn waarde heeft kunnen bewijzen. In zijn essay *Schrijfpedaal* geeft Rudy Kousbroek een korte geschiedenis van de schrijfmachine, ondertussen treurend dat schrijfmachines niet meer zijn uitgerust met pianotoetsen zoals ze dat kennelijk halverwege de negentiende eeuw waren. ‘Een pianoklavier is niet alleen veel mooier, maar er kunnen ook minder makkelijk verkeerde of dubbele aanslagen mee worden gemaakt’, verzucht hij. Dat laatste is een opzettelijke toevoeging van mijn hand, bedoeld om Kousbroek met een enkel niet-neutraal woord te karakteriseren/brandmerken als een nostalgicus. Bovendien kan ik me zo het citaat toe-eigenen, en deel uit doen maken van mijn lopende tekst. Zo zal ik de verzuchting die hij erna slaakt om dezelfde reden niet citeren maar parafaseren. Was het al jammer van de teloorgang van die pianotoetsen, het toetsenbord dat deel uitmaakt van de computer noemt Kousbroek het meest abjecte voorwerp van onze tijd.

Waarom? Omdat bij de minste aanraking de verkeerde letters je al om de oren vliegen. Fouten die je dan weer met behulp van een speciale spellingscontrole eruit moet zien te krijgen.

Kousbroek schreef dit in 2003, hij zal 73 of 74 zijn geweest. Zijn vingers waren gevormd naar de logge typemachine, het zware geval met de toetsen die je niet beroerde, maar die je stevig moest indrukken zo niet naar beneden moest rammen, waardoor je eigen schrijfdrift zo lekker leek te resoneren met dat gehamer en getik, afgetopt door het geluid dat de hendel maakte die je naar je toe trok of een klap gaf als je aan het einde van de regel was gekomen: trring!

Ik beken, ik ben ook een nostalgicus. Ik was gek op mijn typemachine, een groot metalen geval dat mijn vader van zijn kantoor voor me had meegevoerd en waarmee ik bijna mijn hele studietijd deed. Een afdankertje, met een grijze plastic stofkap waarmee ik het ding voor het slapen gaan afdekte, en vervolgens op de stoel zette waarmee ik mijn slaapkamerdeur barricadeerde. Het was het zwaarste object dat ik in huis had, niets of niemand zou het nog lukken om de deur zomaar aan de andere kant open te duwen.

3 Ik herinner me een zin uit Kousbroeks *De aaibaarheidfactor*, iets grappigs over de absurde vraag of je je kat al dan niet toelaat op je slaapkamer. Absurd in zijn ogen, want waarom zou je jezelf ooit dat genoegen ontzeggen? Ik kan het boekje niet terugvinden in mijn boekenkast, waarschijnlijk omdat de zachte kaft zozeer is aangevreten door mijn katten dat ik het uit het zicht heb opgeborgen. Maar in zijn laatst verschenen essaybundel *Medereizigers: Over de liefde tussen mensen en dieren* (2009) zegt hij er ook iets over. 'Wie hoopt dat een kat eenmaal in of op zijn bed zal slapen', schrijft hij, 'doet er goed aan zich er degelijk op voor te bereiden.'

Bij mij, in de tijd dat ik nog vurig de pedalen van die grote typemachine aan het indrukken was, was er iets anders aan de hand. Het tegenovergestelde in feite. Iedere avond was ik me er degelijk op aan het voorbereiden mijn beide katten uit mijn slaapkamer weg te houden. Het begon met de stoel tegen de deur plaatsen, en daar een steeds hogere stapel boeken op leggen. Nacht na nacht leken ze sterker te worden, mijn beesten, gestimuleerd door het feit dat de deur niet in het slot kon vallen en telkens iets leek te wijken. Ik zag het voor me, luisterend in mijn bed, hoe ze zich eerst omstebeurt en erna als op woordloze afspraak tegelijk tegen de deur aan lieten vallen als de leden van een knokploeg. Tot ik op het idee kwam de loodzware typemachine op de stoel te plaatsen, iedere avond weer. 'Mensen die geen poes in de slaapkamer toelaten weten niet hoezeer ze zichzelf te kort doen.'

Denk ik aan Kousbroek, dan denk ik aan aaibaarheid. Aan katten. Nooit over je kat schrijven, luidt een berucht schrijversadvies. Wat werd Kousbroek vergeven, en andere schrijvers niet?

4 'Ik vind zijn dierengedichtjes leuk', schreef Jan Hanlo in een brief aan Simon Vinkenoog over diens kompaan Kousbroek. 'Als het niet leuk is kan ik het niet pruimen, dat is mijn beperktheid.'

5 In 2005 ontving Rudy Kousbroek de Jan Hanlo Prijs voor *Opgespoorde wonderen*, een bij uitstek leuk boek. Praatjes bij plaatjes, zou een oneerbiedige omschrijving kunnen zijn. Het was de vierde keer dat de prijs werd uitgereikt. In het juryrapport wordt Kousbroek een 'essayistische tovenaar' genoemd, die zich voor de hier verzamelde stukken liet leiden door foto's, soms door hem zelf gemaakt maar over het algemeen oudere, onbekende foto's. Zelf noemde hij deze manier van werken fotosynthese. Grappig genoeg roemt de jury Kousbroeks melancholieke talent voor het onherroepelijk voorbij, maar maakt er ook gewag van dat die melancholie soms wat dik wordt aangezet. Geregeld raakt de auteur 'overspoeld', 'bevangen' of 'overmand' – het wordt hem vergeven onder het aanhalen van een uitspraak van Oscar Wilde: 'Waar geen overdrijving is, daar is geen liefde, en waar geen liefde is, daar is ook geen begrip.'

6 De Jan Hanlo Essayprijs werd in 1999 in het leven geroepen om een noodlijdend genre een flinke oppepper te geven, zo valt te lezen in het eerste juryrapport. Het doel was een genre te stimuleren waar weinig, te weinig, aandacht voor was, en waarvoor nauwelijks prijzen werden uitgereikt. In eerste instantie dacht men de essaykunst het meest effectief te kunnen bevorderen door een prijs uit te reiken. Essayisten in spe werden uitgenodigd iets te schrijven rond een specifiek thema, en deze eerste keer had men expres een tamelijk abstract thema gekozen: de relatie tussen

'De vergelijking van de essayschrijver met een spinnende kat is niet vergezocht'

woord en beeld. Kennelijk was men bang dat onderschat zou worden wat het precies was, het essay. Vooral een 'grote schare autobiografische schrijvers' moest worden ontmoedigd, oftewel types die dachten dat elke tekst die geen fictie genoemd kon worden automatisch op het predikaat essay kon bogen.

Dit waren nog eens tijden: 'Het thema van deze prijsvraag moest potentiële instuurders eerder afschrikken dan aantrekken vonden we.' De hoop was gericht op persoonlijke, min of meer erudiete verhandelingen, waarin analytisch werd nagedacht en helder geformuleerd. En godzijdank, aldus deze jury, er kwamen geen inzendingen binnen over wat het betekende om op te groeien in een nieuwbouwwijk, of verhandelingen over jaloezie tussen moeder en dochter.

Joke Hermsen won deze eerste Jan Hanlo Essayprijs, met een essay over de aantrekkingskracht van de (ge)weldadige kunst van Armando en Marlene Dumas. De keer erop dat de prijs werd uitgereikt, was gekozen voor de tweedeling die nu nog steeds bestaat: de grote prijs voor het beste essayboek of bundeling, en de kleine prijs voor een speciaal voor de gelegenheid geschreven essay, rond een specifiek thema en anoniem te beoordelen. In het juryrapport werd benadrukt dat je in het ware essay de schrijver ziet denken: er is geen aanleiding van buiten, er is geen deadline, het ontstaat helemaal uit het niets van de solitaire aandrift.

De winnaar van de Jan Hanlo Essayprijs Groot was toen, in 2001 dus, Tijs Goldschmidt met zijn boek *Oversprongen*. Hij imponeerde de jury door over zaken als biologie, antropologie en ethologie te schrijven als iemand die verstand van zaken had, maar toch ook oog voor de poëzie van feiten had.

7 Ook de Jong vertelde me in een interview dat hij weliswaar zonder veel problemen op het toetsenbord van de computer werkte, maar dat hij zich aanwende om zijn beeldscherm op zwart te houden tijdens het schrijven. Het zou de enige manier zijn om het denken levendig te houden, de geest hongerig, en niet te snel in zelftevredenheid achterover te leunen. Meteen al een getypte tekst voor je zien, in een perfecte opmaak, zou je in de waan kunnen brengen dat je al een gave tekst onder handen hebt, of wie weet, bijna een boek klaar hebt.

Nu ik dit zelf neertyp, ben ik vooral blij dat ik op het scherm letters zie verschijnen die zich gestaag uit het niets aaneenrijgen, en niet naar het zwart waarin ik mijn solitaire, fronsende hoofd weerspiegeld zou zien. Het juryrapport van 2001 opende met een lofzang op het werken aan een essay: 'Het is iets waarmee de schrijver niet alleen de lezer, maar ook zichzelf een groot genoegen doet. Het is pure zelfverwennerij. De vergelijking van de essayschrijver met een

Sana Valiulina, winnaar Jan Hanlo Essayprijs, 17 mei 2017

Het essay is 'iets rechtlijnigs (...) iets van, godbewaarme, een opinie'

spinnende kat is niet vergezocht.' Maar als een kat hevige stress ervaart spint hij ook, harder nog.

8 Eind vorig jaar verscheen *De wereld in jezelf*, een bloemlezing van de Nederlandse 21ste-eeuwse essayistiek, gemaakt door Nina Polak en Joost de Vries. In hun inleiding schetsen ze een tamelijk essayvijandig of -onverschillig klimaat aan de hand van uitspraken van W.F. Hermans, Hugo Brandt Corstius, H.J.A. Hofland, die allemaal het 'esseej' maar een beetje gewichtigdoenerij

vonden. Zelfs toen Gerrit Komrij in 1993 de P.C. Hooftprijs voor essayistiek ontving, greep hij de gelegenheid aan om het Nederlandse essay belachelijk te maken door het te karakteriseren als 'iets rechtlijnigs, iets van houe-vast-ik-heb-een-mening (...) Iets van, godbewaarme, een opinie.'

Het maakt het des te meer voorstelbaar dat eind jaren negentig een prestigieuze essayprijs in het leven werd geroepen, op initiatief van Hans Renders en BarBara Hanlo, respectievelijk biograaf en achternicht van Jan Hanlo. De naamgever van de prijs zegt meteen al iets over de ongrijpbaarheid van het genre. Jan Hanlo is immers bekend als dichter, niet als essayist, maar hij was ook een fervent brieveschrijver. Zijn hoogstpersoonlijke mengeling van ernst, eruditie en speelsheid, de eigenzinnige manier waarop hij het hele palet van kunst, wetenschap en geloof tegemoet trad, maakt hem op het tweede gezicht met recht een inspiratiebron voor nieuwe generaties essayisten. In de achtereenvolgende juryrapporten wordt dat laveren tussen persoonlijk en gewichtig, associatief en erudiet, telkens weer benoemd. Een 'echt' essay moet weliswaar persoonlijk zijn, sterk geleid door eigen voor- en afkeuren, ergernissen en preoccupaties, maar niet samenvallen met de 'hulterige' traditie van het autobiografische, géén 'column-achtig' stukje zijn.

9 In 2015 constateert de jury van de Jan Hanlo Essayprijs verheugd dat het essay springlevend is, en dat ook nogal wat jonge schrijvers zich aan het genre wagen. Er zijn literaire en meer politieke essays, er zijn geëngageerde pogingen de tijdgeest te duiden, variërend van beschouwingen over ironie tot stukken over identiteit en de invloed van technologie op het dagelijks bestaan. Ook zijn er experimenten met nieuwe essayistische vormen; de grenzen tussen literair verhaal en essay, tussen memoir en essay en tussen biografie en essay zijn niet altijd zo messcherp te trekken. De winnaar van 2015, Arjen van Veelen, is wat dat betreft exemplarisch. In *En hier een plaatje van een kat* bedrijft hij lichtvoetige cultuurkritiek in de traditie van Roland Barthes, aldus het juryrapport. Zijn beschrijvingen van hedendaagse mythes gaan uit van concrete casussen, maar hij is ook altijd persoonlijk, gaat de confrontatie aan met zichzelf en de absurditeiten van het moderne leven. Hij drinkt energy-troep, koopt een shirt dat belooft zijn buikje te doen verdwijnen.

Ik betrap mezelf erop dat ik me afvraag of deze bundeling in 2001 ook een kans had gemaakt, net zoals ik me afvraag of mijn eigen *Kus me, straf me*, prijswinnaar in 2013, de jury een decennium eerder in gunstige zin was opgevallen. Of toen niet te zeer de huiver voor het kleine autobiografische overheerste, en men meer op zoek was naar wijsgerigheid, naar die ene persoon die de wereld kon uitleggen. Tot ik me opeens dit realiseer: de essays uit

En hier een plaatje van een kat en Kus me, straf me hadden ook niet geschreven kunnen worden in 2001. We waren toen nog niet zo ver, 'we' ja, u en Arjen en ik.

10 **Gevraagd naar het boek** dat voor hem levensbepalend is, antwoordt sterrenkundige Vincent Icke in *de Volkskrant* (in een serie interviews van Focke Obbema over de zin van het leven): Rudy Kousbroek, *Het avondrood der magiërs*. 'Hij heeft ongeveer alles wat ik in een schrijver bewonder', licht hij toe. 'Meesterlijk taalgebruik, grote onderwerpen, kritisch vermogen, intelligentie, begrip, geleerdheid, logica, relativiteit, humor.' Het is nog niet klaar. 'En heel veel moed, ten overstaan van grote onderwerpen, van anderen en vooral van zichzelf. Mijn ontzag voor zijn enorme oeuvre is des te groter omdat hij zichzelf eigenlijk nooit herhaalt.'

Ik denk dat iedereen van Kousbroek houdt. Maar ik denk ook dat je hem op een bepaald moment in je leven moet zijn gaan lezen om hem de status van 'levensbepalend' te willen toekennen. Laat ik het zo zeggen: in mijn adolescentie jaren waren de *Anathema's* van Kousbroek voor mij een openbaring, richtinggevend. Hij was de bèta met het alfa-hart, iemand die het leven en de wereld aan me kon uitleggen en toch ook nog vaag durfde te zijn. Die zich in één en dezelfde adem kon afvragen of wiskundige inzichten uitvindingen of ontdekkingen waren en of je om een vis kon treuren. Later ging ik hem bewonderen om zijn vrouwenkeuze. Ethel Portnoy! Sarah Hart! Nog weer later vroeg ik me af waarom zij beiden, Ethel Portnoy voorop, niet gewoon wat meer gewaardeerd werden om wat ze schreven. Of Kousbroek zijn vrouwen niet had opgegeten, al moet je hierbij natuurlijk altijd bedenken dat die vrouwen zich misschien wel graag lieten opeten. En dat het ook de tijd was.

In diezelfde *Volkskrant* stond een paar weken later een foto afgedrukt uit het archief van fotograaf Eddy Posthuma de Boer, begeleid door een column van zijn dochter Eva Posthuma de Boer. Dit groepsportret uit 1976 vertelde zichzelf: de Nederlandse schrijvers van uitgeverij De Bezige Bij geformeerd als een voetbalploeg, drie rijen dik. 'Wat valt je op?' vroeg ik aan een collega/leeftijdgenoot, de krantenfoto onder zijn neus duwend. Prompt begon hij namen op te noemen, met z'n wijsvinger langs de rijen gaand: Simon Carmiggelt, Tim Krabbé, Ischa Meijer, Rudy Kousbroek...

'Maar wat valt je op!?'

'O ja, klonk het gedresseerd. 'Geen vrouwen.'

11 **In hun inleiding bij** *De wereld in jezelf* constateren Polak en De Vries dat het essay het laatste

Rudy Kousbroek kon het leven en de wereld uitleggen en durfde toch ook nog vaag te zijn

decennium onmiskenbaar veranderd is: het is persoonlijker geworden, zij het minder speels, meer op zoek naar oprechtheid. Wat het essay is, wat vorm betreft, lijkt nog meer opgerekt. In hun bloemlezing nemen ze teksten op die veel weg hebben van een verhaal, of die de vorm van een brief hebben, opsommingen, maar ook een satirisch stukje dat Peter Buurman voor *De Speld* schreef. 'Het is literair', verantwoordt ze deze keuze, 'poëtisch, en het maakt een vlijmscherp punt over de hyperigheid van de media.' De Nederlandse literatuur, ooit verweten nogal op het eigen binnenhuisje te zijn gericht, laat zich volgens de bloemlezers steeds minder makkelijk afbakenen, wat je nergens zo goed ziet als in 'het meest grenzeloze genre'.

Kijken we naar de achtereenvolgende winnaars van de Jan Hanlo Essayprijs Groot, dan denk ik het wel te kunnen zien, die verschuiving van binnen naar buiten, van formeel naar 'ik', van feiten naar gewaarwordingen. Zelfs komt er voorzichtig wat diversiteit in beeld. Het begon in 2001 en 2003 met de specialisten, Tijs Goldschmidt, Douwe Draaisma, dan de coryfee Kousbroek, hierna de geëngageerde mannen, Roel Bentz van den Berg en David Van Reybrouck, vervolgens de meanderende vrouwen, Joke Hermsen en ondergetekende, dan de vrije denker Arjen van Veelen en tot slot, twee jaar geleden, de blik van de buitenstaander in *Winterse buien of ben ik wel geïntegreerd genoeg?* van Sana Valiulina. 'Het essay is een sociologie van de Nederlanders in een notendop', schreef de jury bij die gelegenheid.

12 **We schrijven 2019, het jaar** waarin voor de tiende keer de Jan Hanlo Essayprijs Groot uitgereikt zal worden. Het essay is in de laatste twee decennia zozeer in zwang geraakt dat er ook weer hartstochtelijk over gediscussieerd wordt. Was Rudy Kousbroek niet toch gewoon interessanter, om de kwalificatie 'beter' maar even te vermijden?

Naar aanleiding van de verschijning van *De wereld in jezelf* rees weer eens de vraag naar de legitimiteit van het 'ik' in de huidige essayistiek. Door het sterk subjectieve karakter van zijn tekst zou de schrijver nooit boven zichzelf uitstijgen, maar in het eigen kringetje blijven ronddraaien zonder tot scherpzinnige inzichten te komen. Hoe lichtvoetig ook de essays waren van Rudy Kousbroek, Karel van het Reve, Andreas Burnier of K.L. Poll, aldus Carel Peeters in een bespreking in *Vrij Nederland*, ze waren geïnformeerder, intellectueler, kritischer, polemischer, filosofischer. Mag je alles wel essay noemen, zo vraagt hij zich af. Hij geeft voorbeelden van stukken die volgens hem gewoon reportages zijn, of kleine studies, zoektochten. In elk van die stukken mist hij het verdiepende van het waarlijk essay, het oplichtende inzicht.

Grappig genoeg voeren andere criticasters zijn negatieve voorbeelden juist op als staaltjes moderne essayistiek. Neerlandicus Sven Vitse heeft het over een 'snelgroeiend genderkritisch en postkoloniaal bewustzijn' in het essay dat Peeters hekelt als een al te oppervlakkig reisverhaal, *NRC*-recensent Sebastiaan Kort loopt warm voor de rijke narratieve technieken in het essay dat Peeters afserveert als een 'HP-reportage', waarmee hij denk ik verwijst naar de *Haagse Post* toen dat nog een blad met reportages was.

13 **Schrijfpedaal, het hierboven** aangehaalde essay van Kousbroek, is opgenomen in *Oppespoorde wonderen* waarvoor hij de Jan Hanlo Essayprijs Groot kreeg in 2005. Ik las het echter in een nieuwe bloemlezing van zijn werk, *Wat nooit eerder gebeurd is: De mooiste essays over kunst en techniek*, samengesteld door Maarten Asscher, destijds jurylid van de prijs. Zijn inleiding ademt het heimwee dat ook bij Carel Peeters voelbaar is, en in feite ook bij Vincent Icke. Kousbroek wordt door Asscher genoemd in een rijtje met Karel van het Reve en Renate Rubinstein, 'een van die naoorlogse Nederlandse cultuurcritici en columnisten van wie je nog vaak hoort verzuchten dat hun visie op allerlei hedendaagse verschijnselen node wordt gemist'.

Het is een paradoxaal verlangen dat hier wordt verwoord. Hedendaagse verschijnselen kunnen alleen door hedendaagse critici, commentaren, columnisten tegemoet getreden worden. Iedere epoque vraagt zijn eigen essayistiek. Wie denkt dat het diepgravendste al geschreven is, zegt daarmee vooral iets over zijn eigen ontvankelijkheid, en zijn vermogen zich te verhouden tot wat er vandaag verschijnt. De beste essayist leeft in het hier en nu. ■

Marja Pruis kreeg de Jan Hanlo Essayprijs Groot in 2013 voor *Kus me, straf me: Over lezen en schrijven, liefde en verraad* (2011). Met *Genoeg nu over mij: Confessies van een ervaren schamer* (2017) is ze dit jaar opnieuw genomineerd

Essayisme als geesteshouding

Voor de schoonheid en de troost

Hoe schrijf je over de ongrijpbaarheid van het bestaan? In zijn essays over essays laat Brian Dillon inhoud en vorm samenvallen en toont al doende dat teksten een eigen persoonlijkheid hebben. **Jan Postma**

Over essays en essayisten. Over oorsprongen. Over essayistiek – of ‘essayisme’? Over lijstjes, over uitbundigheid, over angst. Over troost. Over smaak, zinnen, melancholie, fragmenten, aforismen, details, afdwalen. Over troost. Over tegen jezelf praten, eenheid, kwetsbaarheid, nieuwsgierigheid. Over troost. Over opnieuw beginnen. Brian Dillons *Essayism* is, zo lijkt het, tegelijkertijd een reeks korte essays over het essay en een lang essay over de vraag hoe schrijven en het verlangen naar troost zich tot elkaar verhouden.

De Ierse criticus en essayist opent zijn boek met een opsomming die twee pagina's aanhoudt. Het is een lijst onderwerpen van beroemde en minder beroemde essays. Essays, in veel gevallen, die iets voor hem blijken te betekenen en die later in het boek nogmaals de revue zullen passeren. Hij noemt geen namen. Maar wie Montaigne las zal niet zijn vergeten hoe hij het was die van zijn paard viel. En wie Virginia Woolf ooit opensloeg

weet – als keek hij destijds over haar schouder mee – hoe zij het was die op een verder doodgewone dag getuige was van de dood van een mot, en wat die dood bij haar losmaakte. (*O yes, he seemed to say, death is stronger than I am.*)

Als het essay dit allemaal kan zijn, wat is het dan in feite nog? Waarin onderscheidt het zich? *‘Imagine a type of writing so hard to define its very name should be something like: an effort, an attempt, a trial’*, schrijft Dillon. Het ligt voor de hand het essay als literaire vorm te beschouwen, maar is dat uiteindelijk geen misvatting? Dichter en vertaler Michael Hamburger noemde het essay ‘geen vorm maar een spel waarin de eigen regels worden gecreëerd’.

Het essay is van nature wars van essentialisme. We kunnen opsommen wat het is, we kunnen opsommen wat het niet is. Maar zodra we proberen gedachten te formuleren over zijn ware aard merken we dat zoiets nooit optelt tot een

geloofwaardige illusie. Er is geen ware aard, daar lijkt het juist om te gaan. Het essay buigt zich over de ongrijpbaarheid van het bestaan, over de veelvormigheid van de menselijke ervaring. In het besef dat zelfs de meest onveranderlijke kern ooit vluchtig zal zijn gebleken.

Hoe daarover te schrijven? Dillon had zijn boek gemakkelijk *On essays* kunnen noemen, maar hij lijkt nooit van plan te zijn geweest een theoretische verhandeling te schrijven. *Essayism*, dus. Een titel die riekt naar een manifest. Maar ook dat is schijn. *Essayism* is eerder een poging inhoud en vorm te laten samenvallen. Een poging het inzicht te delen door het te belichamen.

Hoe die titel dan te vertalen? Essayistiek leek vooraf voor de hand te liggen. Maar Dillon heeft duidelijk iets anders voor ogen. Het woord is geen verzamelnaam voor dat wat onder een bepaalde vlag wordt geschreven. Hij lijkt het eerder over iets als een karaktereigenschap te hebben. Alsof teksten een eigen persoonlijkheid hebben. Essayisme is een geesteshouding. De vorm zelf is interessant, maar de houding tegenover haar avontuurlijke inborst en haar onaffe karakter, daar is het hem om te doen. Hij citeert een prachtige passage uit Musils *Man zonder eigenschappen* om te raken aan dat wat hij over het essayisme zou willen zeggen: ‘De drang van zijn eigen natuur om zich te ontwikkelen verbiedt hem in het voltooide te geloven; maar alles wat op zijn weg komt doet alsof het voltooid is. Hij heeft een vermoeden: deze orde is niet zo bestendig als ze zich voordoet; geen ding, geen ik, geen vorm, geen beginsel staat vast, alles is aan een onzichtbaar maar nooit rustend veranderingsproces bezig, in het onbestendige licht meer van de toekomst dan in het bestendige, en het heden is niets anders dan een hypothese waar men nog niet van is afgestapt.’ (vert. Ingeborg Lesener)

Het duurt nog geen dertig pagina's voordat de toch al niet zeer vaste grond onder de voeten van de lezer begint te schuiven. En wat als vulkanisch materiaal naar de oppervlakte komt borrelen is een ziektegeschiedenis.

Van schrijven heeft hij nooit meer verlangd dan brood op de plank, bekent Dillon. Als om dat idee te onderstrepen sleepte hij in de voorafgaande zestien jaar zesmaal hetzelfde mapje ‘recensies’ van een laptop die op het punt stond de geest te geven naar een nieuw exemplaar. Het zijn al jaren niet meer louter recensies die hij schrijft, maar de bescheiden journalistieke ambitie die uit dat woord spreekt, spreekt hem aan. ‘Waarom je volwassen leven, ten koste van meer dan een vorm van zekerheid, wijden aan het opstellen van enkele honderden – uiteindelijk misschien een paar duizend – reacties op de wereld van dingen en boeken en beelden en plekken en herinneringen?’

Een verdomd goede vraag. Waarom doe je het in vredesnaam? Om angsten het hoofd te bieden, wellicht? Of om juist één en dezelfde angst te blijven reproduceren, ‘alsof het datgene is wat je in leven houdt’?

Collectie Literatuurmuseum

Uw Schutse uit
oude ogen in
Geerlingshof,
29 april 1965. Uit
de schetsboeken
van Jan Hanlo

In de zomer van 2015 was Dillons leven zich aan het ontrafelen. Meer dan dat het zijn eigen schuld en zijn eigen keuze was dat zijn relatie op de klippen liep, laat hij er niet over los. In Londen blijven was uitgesloten. Wie kan zich dat nog veroorloven? Hij verhuisde naar Margate, een kuststadje waar meer hoofdstedelijke vluchtelingen zijn neergestreken, en hij bleef stug doorwerken. Maar wat op dat moment al lang niet meer te ontkennen viel, was dat hij in een diepe depressie aan het wegzinken was. Een depressie zoals hij die al bijna twee decennia niet meer had meegemaakt. 'In werkelijkheid was ik al jaren iedere dag gaan zitten in de volle overtuiging dat ik mezelf snel van het leven moest beroven. Schrijven, wat voor schrijven dan ook, was een vorm van afleiding geworden, een dagelijkse afleiding van de drang tot zelfvernietiging.'

Het is een cliché, dat weet Dillon ook wel. Schrijven als 'bron, medicijn of uiting' van een depressie. En helemaal voorspelbaar wordt het wanneer de melancholicus in kwestie een man van middelbare leeftijd is, plotseling teruggeworpen op louter zijn eigen middelen, 'middelen die hij misschien al een behoorlijke tijd overschatte'.

Elders, in het hoofdstuk (of essay) *On style* verklaart Dillon dat wat hem uiteindelijk aantrekt in het werk van bepaalde essayisten simpelweg hun stijl is. *I am it seems stupidly, ruinously susceptible to a certain artifice at the levels of structure, syntax and sound – sometimes it seems that all there is worth attending to, worth aspiring to also.* Het lijkt alsof hij de eigenheid van een schitterende stijl als troostrijk ervaart.

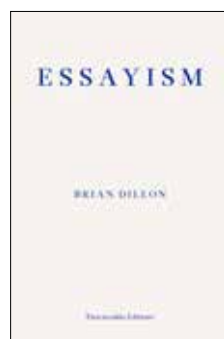
Hij vertelt hoe hij zich als jonge student overgaf aan de verlokking van de Theorie. En dan vooral aan de deconstructie. Dat waarnaar hij verlangde, zo leek het, was inzicht in systemen die op het punt stonden uit elkaar te vallen. In het schijnbaar stabiele systeem schuilde de logica, in het uiteenvallen in details de tragiek en het verlies. Onweerstaanbaar, zegt hij terugblikkend, zeker voor iemand

Zowel het essay als het leven zelf is in de kern een poging om van niets iets te maken

die niet lang daarvoor binnen korte tijd zijn beide ouders had verloren.

Dillon doet af en toe een voorzichtige poging te expliciteren hoe zijn persoonlijke geschiedenis zich verhoudt tot dat wat hij over het essayeren wil zeggen. Maar liever zet hij de dingen simpelweg naast elkaar, of laat hij ze een beetje in elkaar overbloeden, in de hoop dat er iets komt bovendrijven. Uiteindelijk, denk ik, komt het er vooral op neer dat zowel het essay als het leven zelf in de kern zo duidelijk een probeersel is. Een poging om van niets iets te maken. Om aan de overdaad van betekenisloze dingen iets waardevols te ontfutselen. Een leven, een essay.

Voor de lezende schrijver met een gigantisch zwak voor stijl schuilt het grootste genot uiteindelijk altijd in de vierkante centimeter. Dillon wijdt bijvoorbeeld meer dan een pagina aan het overpeinen van één enkele komma. Een komma die ook nog eens afwezig is. Het is hem te doen om de openingsregel van een essay van Elizabeth Hardwick over de dood van Dylan Thomas. Het doodsbed van de Welshman was ook toen Hardwick schreef al uitentreuren beschreven, maar dit is wat zij ervan maakte: *He died, grotesquely like Valentino, with mysterious weeping women at his bedside. His last months, his final agonies, his utterly woeful end were a sordid and spectacular drama of broken hearts, angry wives, irritable doctors, frantic bystanders, rumours and misunderstandings, neglect and murderous permissiveness. The people near*

BRIAN DILLON
Essayism: On Form, Feeling, and Nonfiction.
New York Review of Books, 176 blz., €15,99

him visited indignities upon themselves, upon him, upon others.'

Een mooie aline, maar wat het een uitzonderlijke passage maakt is de afwezigheid van de komma daar waar je hem instinctief wel verwacht: na 'grotesquely'. Dat 'grotesk' slaat plots niet meer (alleen) op Dylans dood, maar (ook) op de wijze waarin die een gelijkenis vertoont met die van filmster Valentino. Het is de gelijkenis die Hardwick met afschuw vervult. Deze bewondering voor een afwezige komma heeft iets komisch, maar het verraadts iets wat gaandeweg steeds duidelijker wordt: Dillon weet hoe bewondering een vorm van houvast kan bieden.

Zo liefdevol als hij hier over Hardwicks stijl schrijft, zo lovend is hij ook over het werk van Barthes, Sebald en Sontag, over William Gass, Joan Didion, Maeve Brennan en Cyril Connolly, over Adorno en Benjamin en Cioran en Woolf. Over die laatste schrijft hij, zodra hij haar naam laat vallen: *'We'll come back to Woolf, more likely many times: her infinitesimal imagination, her rigorous feeling for what is hardly there at all.'*

Wie naar dit lijstje auteurs kijkt ziet het resultaat van een leesgeschiedenis waarin een beweging heeft plaatsgevonden. Dillon is iemand die met warme gevoelens terugdenkt aan de Franse filosofen die hij als student las, maar hij is als lezer meer en meer naar een ander soort essay getrokken. Het essay als literatuur, het essay als iets waarin de dingen plotseling tot leven kunnen komen. *Nowadays I would much rather read the plainest – they are hardly ever plain, not really – description of a thing than its most erudite or "radical" theorization, in which the thing vanishes.'*

Als hij in een passage de Ierse schrijfster Maeve Brennan wil prijzen, schrijft hij dat uit haar woorden het soort aandacht blijkt dat hij verlangt van ieder essay: *'the solid thing made fully present on the page and then dissolving into all else it implies.'* Essays, schrijft hij, voeren een combinatie van precisie en ontwijking op die zijns inziens is wat schrijven moet zijn. Een vorm die in gelijke delen instrueert, verleidt en mystificeert.

Het essay draait om *showing* en *telling*: om de kale feiten en om het verhaal dat ze vormen. Om dat wat er is gebeurd en om de betekenis van het gebeurd. Om dat wat wordt gezien en om het zien zelf. Om het dubbele perspectief van het narratief en de reflectie. Dillon beschrijft zijn eigen dubbele verlangen zo. Hij wil dat essays er – qua vorm, niet moreel – een zekere integriteit op na houden: *'their strands of thought and style and feeling so tightly woven they present a smooth and gleaming surface. And I want all this to unravel in the same moment, in the same work; I want the raggedness, the patchwork, a labyrinth's worth of stray threads. You might say I am torn.'*

Jan Postma is met zijn debuut *Vroege werken* (2017) genomineerd voor de Jan Hanlo Essayprijs 2019

Waar het essayisme als geesteshouding op neer komt? Noem het bezonken ambivalentie. ■

Jan Hanlo met zijn moeder Anna Lucretia Gerarda Maria Crobach

Jan Hanlo als tegengif

Wat onverwacht en zacht is

'Kunst, literatuur, is zo'n uitzonderlijk domein waar je zoekt wat je kent en iets anders vindt.' [Daan Stoffelsen](#) leest [Jan Hanlo](#), zoekt, wandelt, vindt en zoekt verder.

Daan Stoffelsen

Twee jaar geleden verscheen een streng pamflet van Gustaaf Peek, *Verzet! Pleidooi voor communisme*, dat met harde woorden het kapitalisme en het liberalisme terechtwijst. Twee maanden geleden, een dag na de Provinciale-Statenvieringen, trad hij op bij een evenement van literair tijdschrift *De Revisor* in Kesbeke's Amsterdamse Fijne Tafelzuren Fabriek, en toen sprak hij vooral over arbeiders en bazen, over Rutte en Baudet, als een oudtestamentische profeet in een verdorven stad waar niemand nog aan Marx denkt. Tussen de stellingkasten vol augurken was zijn retoriek fysiek, zijn handen en voeten en zijn hele lichaam bewogen mee met zijn betoog, maar net als in *Verzet!* eindigde hij verrassend nieuwtestamentisch, vooruitwijzend naar betere tijden.

Dat pamflet besluit hij met: 'Een woord over de liefde.' Namelijk: 'Het is niet vreemd dat een universeler en ingrijpender verbond tussen mensen zich vanuit de sturende kracht van de liefde ontvouwt. Liefdeloosheid veroorzaakt zelfhaat, een verlammende privatisering. Wanneer we iets voor een ander kunnen betekenen, beginnen we voor onszelf te bestaan.'

Dat is zijn hoop: 'Wanneer we elkaars moed en vrijheid bevestigen, zal er aan het recht van de ene mens om de andere uit te buiten een einde komen.'

Collectie Literatuurmuseum

Ik zocht mijn moeder in de gedichten van Jan Hanlo, en ik vond de liefde. Volgens mij doen veel mensen dat, iets zoeken wat je kent, iets wat je bevestigt. Maar moet je daarover schrijven in deze roerige tijden? Dus zocht ik door naar politiek, ik vond de liefde, en ik bedacht me dat me dat eerder was overkomen, in dat pamflet en recent nog in een roman. Het verraste me al in 2017: wat voor medicijn is die liefde, wel erg voorzichtig, homeopathisch in vergelijking met de brute absolutering van eigen kleur en verworvenheden, de minachting voor vrouwen, de veronachtzaming van een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor medeschepsels en onze planeet. Grote woorden zijn dat uit boosheid om die populistische individuen met algemeenheden vermorzelen. Misschien zijn ze juist nodig, misschien klopt het toch: al die woorden raken jou en mij. Nu moeten we samen zijn en zacht.

Maar nu lees ik dus Hanlo en vind wat ik niet zoek, en ik weet dat dat niet gewoon is; eenmaal dat bekende gevonden, stemt menigeen tegen zijn eigen belang of koopt hij een ding om het uiteindelijk weg te gooien. Kunst, literatuur, is zo'n uitzonderlijk domein waar je zoekt wat je kent en iets anders vindt. Of waar je gewoonweg iets onverwachts zoekt.

Ik ken mijn moeder niet echt. Niet meer, ze

Ik zocht mijn moeder in de gedichten van Jan Hanlo, en ik vond de liefde

is een herinnering van twintig jaar oud, die ik met foto's en anekdotes tot een mens boetseer. We hebben flarden dagboeken, brieven, geestig fotoboekcommentaar, de meeste van haar tijdgenoten leven nog, de contouren van een vrouw doemen op uit het verleden. En ik zoek haar inmiddels overal, zoals er dagen zijn dat ik mijn geliefde overal zie. Dat kan dus ook, iets anders zoeken en het bekende vinden.

Je kunt je afvragen waarover je zingen zal, over vliegmachines, over auto's, over steden en historie, en toch telkens terugkomen op: of zal ik zingen over de liefde?

Zo'n tien minuten duurt de wandeling van de turnzaal van sportclub Prins Hendrik naar de Vughtse Lunetten, over een smal, ietwat verhoogd pad door gemengd bos, veel berken. In het

laatste stukje kruis ik een paar bredere paden en beklim ik een drietal heuveltjes; het laatste heuveltje kijkt uit op het water en de nog kale bomen aan de overkant. Het is april, elke woensdagmiddag wordt het bos rijker, frisgroener, en als u dit essay leest, kijk ik op een bladermuur uit. Ik ga daar in het gras liggen met een boek, de nieuwe roman van Valeria Luiselli, Eva Meijer, Sander Kollaard. Ik heb veertig minuten voor mezelf, dan is de turnles klaar.

'Het was half vijf 's morgens in April/ Ik liep, en fliet de St. Louis Blues/ Maar ik fliet die op mijn eigen wijze', schrijft Hanlo in *'s Morgens*. Die vrijheid dus, alleen en harmonieus fluitend. Maar terwijl zijn stem die van een vogel wordt, wordt Hanlo's vrije taal boekentaal: 'Al fluitend dacht ik:/ mocht mijn fluiten gelijken/ op de zang van de grote lijster/ En waarlijk, na enige tijd/ geleek mijn fluiten van de St. Louis Blues/ op de zang van de grote lijster:/ turdus viscivorus'. Alsof de wandeling, de ochtend alleen (nota bene: de tekst van de blues opent met *'I hate to see the evenin' sun go down'*), de eigen jazzvariatie, alsof dat alles vrij en natuurlijk opeens gedetermineerd moet worden.

Ze werd 43 jaar. De eerste dertig jaar van haar leven woonde Marie-José in Tilburg,

'Er zit hier bij 't kanaal een vrij grote vogel (bruin) die in 't riet zingt'

Jan Hanlo met motoren voor de deur van zijn huisje te Valkenburg

Noordwijkerhout en Utrecht. Daarna verhuisden mijn ouders met ons naar tweeënhalve hectare in het buurtschap Garderbroek, waar ze een tuinderij begonnen. Op de foto's van die jaren zijn ze mager en moe en kijken ze vrolijk. Later gingen ze naast het tuinwerk vertalen en lesgeven, nog later werd mijn moeder ziek. Was ze een wandelaar? Een kenner van planten en dieren? Ze kende het juffertje-in-het-groen, ze kende de groenten en fruit en kruiden die ze verbouwden. Maar zou ze de zang van een grote lijster van die van een merel kunnen onderscheiden? (Ik niet.)

Van de jaren 1966-1967 heb ik een dagboek, een puberdocument dat ik met evenveel gêne als gretigheid lees, met grote ronde letters en zinnen als: 'Vannacht om een uur of twee móet ik wakker zijn want dan is het grote ogenblik gekomen: Het Is Precies Een Jaar Geleden Dat Ik Verliefd Ben Geworden Op Pim.' Haar eerste echte vriendje duikt al op in dat dagboek, maar het gaat pas aan in 1969 of 1970, ze is dan zestien of zeventien. Haar tweede vriendje werd mijn vader, in 1973.

In een van de brieven uit dat jaar, haar handschrift is kleiner, regelmatig geworden: 'Liefste liefste (...), ik heb net je zalig dikke brief gehad en nou moet ik m'n hart even uitstorten. Je bent een lieve schat hoor. 't Is lullig dat je een beetje teleurgesteld bent geraakt in de mensen daar

jochie, maar dat heeft iedereen wel 'ns. Jij denkt zo idealisties (...). Vroeger hechtte ik helemaal geen waarde aan de mensen, laat staan dat ik in ze geloofde, maar nu ik jou heb geloof ik in jou met alles wat ik heb, en dan moet je gewoon ook in de andere mensen geloven.'

In 1942 ging Jan Hanlo, toen dertig en met een lesbevoegdheid Engels op zak, psychologie studeren in Amsterdam. Hij weigerde de loyaliteitsverklaring te ondertekenen, zich te 'onthouden van iedere tegen het Duitse Rijk gerichte handeling', iets wat uiteindelijk ook maar 25 procent van de studenten in Nederland onderschreef. Dus werd Hanlo opgeroepen voor de Arbeitseinsatz. Hij dook niet onder, maar ging, uit angst dat zijn moeder anders iets zou worden aangedaan. Hij werd tewerkgesteld in een fabriek in Berlijn.

'Ja, daar werk ik dus voor onze bezetter! Dat brengt een heel probleem mee, maar van de andere kant is systematisch lijntrekken zo'n belabberende degenererende houding, dat ik tot de slotsom ben gekomen dat gewoon met de arbeiders meewerken het beste is', schrijft hij in een brief aan zijn moeder. Hij schrijft ook: 'Er zit hier bij 't kanaal een vrij grote vogel (bruin) die in 't riet zingt. 't Gezang lijkt op dat van een lijster en op 't gekras van een kraai.' Veel meer schrijft

hij niet over het bruin in zijn omgeving. Hanlo's biograaf Hans Renders merkt op dat regels uit die brief aan zijn moeder letterlijk in 's *Morgens* zijn beland, dat hij dan ook opdroeg aan haar, aan Mai.

Het is niet heel precies gezegd, dat ik mijn moeder overal zoek. Ik probeer haar beter te leren kennen, als de vrouw die nog niet mijn moeder was. En te reiken naar wie ze was buiten dat dagboek, die verliefde brieven, de verhalen van mijn vader en de anderen. Ze is een boekenweekthema: een derde leven de moeder, twee derde de vrouw, maar eigenlijk toch gewoon honderd procent een individu, Marie-José, iemand die haar sporen alleen al in mij achterliet. Sporen: een gevoeligheid voor taal; een maatschappelijke betrokkenheid die meer GroenLinks dan SP was, begaan maar niet activisties; humor; een gevoel van veiligheid, zelfvertrouwen; een oogopslag die ik deel met mijn broer.

Maar er is zoveel dat ik niet weet, niet kan weten, en in romans tasten ze daar ook naar: verliefdheid, bevalling, ziekte. Sander Kollaard: 'Dat is wat ziekte doet: het verjaagt ons uit de normale verhoudingen en reduceert ons aldus tot vreemdelingen.' Maar ook iets banaals en ingrijpends als menstruatie. Eva Meijer: 'Iets venijnigs,

Ser J.L. Prop

In literatuur lees ik hoe mensen streven en verlangen – en hoe het anders loopt

waarvan ik dacht dat ik het moest doorstaan, waarvan ik nu begrijp dat het een waarschuwing is.' In literatuur lees ik hoe mensen keuzes maken, hoe ze het leven ondergaan, hoe ze streven en verlangen – en hoe het anders loopt.

Jan Hanlo droeg aan Mai, eigenlijk Anna Crobach (1886-1958), al zijn boeken op. In het psychiatrisch rapport dat in 1947 over hem werd opgesteld, wordt gesproken van een 'moederfixatie', en 'wat infantiele trekken'; Renders noemt het een Peter Pansyndroom, en zo zouden ook zijn verliefdheden op jonge jongens te verklaren zijn. Ook in zijn werk wilde Hanlo, zoals Kees Fens het formuleert, 'alles vanuit een teruggewonnen onbevangenheid van vroeger zien'.

Neem *Opstel*, uit 1951, kinderlijker kun je het niet formuleren: 'Liefde is kussen geven/ en

kussen krijgen'. Toch is die onbevangenheid niet het laatste woord, er komt nuance in, en de stijl stijft mee op: 'Maar als het niet gelukkig maakt/ dan is het vergeefse moeite (...) Moeizaam komen sommigen aan hun eind/ en veel geluk hebben zij niet gekend, zo lijkt het wel/ In minuten van verbeelding en ander ongeduld/ hebben zij het vlug verbruikt'.

Die nuance is niet altijd makkelijk te duiden, ook niet met wat ik nu van Hanlo weet. Waarom zo kort op het losse levensgevoel 's *Morgens* het stellige 'turdus viscivorus'? Dat Latijn heeft iets dubbelzinnigs, maar welke kant moet je ermee op? Het is een vraag van alle tijden: wat zegt het dat een populist in strijd met het establishment het 'Quousque tandem' van aartsconservatief Cicero gebruikt? Een bewust spel – of ruwe onnadenkendheid?

De wetenschap dat 's *Morgens* in de oorlog is ontstaan en de gedachte dat die wandeling om half vijf naar de nazifabriek was, dat helpt je niet. Niet om het gedicht te begrijpen, niet om Hanlo's denken over het fascisme te begrijpen. Sowieso heeft hij zich weinig uitgelaten over die tijd. Schaamte moet hem dat belet hebben, iets wat volgens zijn biografie een veel algemener gevoel was onder de teruggekeerde tewerkgestelden.

Zo weet ik niet of het iets zegt dat aan de overkant achter het groen naast de Penitentiaire Inrichting Vught het Nationaal Monument Kamp Vught ligt, dat een van de brede paden die ik kruis, die naar de fusilladeplaats is. Wel weet ik dat ik me daar open en veilig kan voelen, als in Jan Hanlo's poëzie – een open plek, afgescheiden van de polemiek.

Inmiddels vier woensdagen geleden las ik daar in *Voorwaarts* van Eva Meijer, een roman die met een omslag van gekleurde vlakken de indruk wekt van een pamflet als dat van Peek. Vintage interbellum maar fris. De twee verhalen van een commune, een eeuw van elkaar gescheiden, zijn kalm, bescheiden, realistisch: de grootse idealen van deze anarchisten, die zich in de praktijk moeten uiten in naturisme, veganisme en gelijkheid tussen iedereen – ook man en vrouw en mens en dier – blijken moeilijk te verwezenlijken. Droom en daad, ongemak en hiërarchie staan in de weg.

In het eerste deel, het is 1923, doet een vrouw in dagboeknotities verslag van het samenleven, ze observeert, en weet de onderlinge strubbelingen te scheiden van haar anarchistische opiniestukken – tot ze verliefd wordt, en haar liefde onmogelijk blijkt te zijn. Ook haar navolger in het hedendaagse deel ziet hoe de praktijk de idealen in de weg staat. Dan kun je ze nog wel formuleren, nu in blogvorm: 'Dat mensen verschillen is volgens Arendt geen probleem voor de democratie, maar juist de voorwaarde ervan. Wanneer verschillende mensen samen politiek handelen kan er iets nieuws ontstaan, iets onverwachts. Dat onverwachte draagt de hoop in zich.'

Maar de (parttime) commune valt nog veel sneller uit elkaar, en liefdesrelaties staan bijna direct onder druk. Loze appjes helpen niet. 'Liefs is voor iedereen, ook voor bijna-vreemden, het is

veel te afstandelijk voor ons en veel te flauw. Een kus is een kus en geen x, dat zijn kussen voor vage vrienden en familie, en misschien kun je beter helemaal niks zeggen als afscheid, of gewoon dag liefde, liefste. Lieve liefste, jij bent lief; liefs verslapt de betekenis', vindt onze verteller, bedrogen in de vrije liefde. Ze dempt haar verdriet met lange boswandelingen. Maar net voor ze het gezamenlijke huis moet verlaten, zet ze een protestactie op om dat bos te redden, en keert iedereen voor even terug. Krijgt Hannah Arendt gelijk?

Het lijkt nu bijna een omgekeerde gevolgtrekking. In mijn moeders jaren-zeventigspelling: wie idealisties is, vindt de liefde terug. Logischer is mijn moeders redenering, en die van Peek: als je van iemand echt houdt, moet je ook gewoon in andere mensen geloven. Maar toch blijft ook die gedachte losjes en zoet als Marie-José's spelling van destijds. (Sorry mam.) Maakt de liefde de dingen niet te klein, intiem? Volstaat oprechte interesse en empathie om iets gezamenlijks, iets verbindends, iets nieuws te organiseren tegen de onoprechtheid, de bevangenheid, tegen die dubbelzinnigheid die niets poëtisch heeft? Of is systematisch lijntrekken inderdaad een degenererende houding?

Nee. April 2018 was een van de warmste maanden april sinds 1901, april 2019 koerst daar ook op af. De grote lijst nestelt niet in de Vughtse Lunetten, die staat op de rode lijst, hij is al een tijdje niet meer waargenomen. In kamp Vught tekenden alle geïnterneerde studenten de loyaliteitsverklaring, omdat de consequentie, werken in Duitsland, erger zou zijn. De communisten kregen in de kampen een rode driehoek opgespeld. Thierry Baudet noemt het fascisme een socialistisch-communistische stroming. De feiten zijn belabberend, ze zijn urgent en wie maar even terugkijkt weet hoe ingrijpend ze kunnen uitpakken.

Maar we hebben keuzes om het leven niet slechts te ondergaan. De keuze niet verbitterd te zijn of te rouwen, de keuze voor liefde, de keuze voor concrete actie. Zelfs Hanlo's keuze, maar dit weet ik niet zeker, om het kwaad niet groter te maken, op momenten te zwijgen, lang te zwijgen als de ander onzinnig spreekt. Twee minuten op tv. Of te fluiten.

Er zijn plekken in ons leven die vrij zijn van die vragen, plekken waar ik mijn geliefde tref. Boeken, een verhoging in het bos. Het zijn de kleine verworvenheden die ik wil afschermen van de grote woorden. Dadelijk. Liever, liefste lief-

Daan Stoffelsen kreeg in 2013 de Jan Hanlo Essayprijs Klein voor zijn essay Waarschuwingen, ravijnen en ziekenhuisgebouwen, over de literaire verwerking van het dodelijke ongeluk

ste, kijk ik naar hoe de berken blaadjes krijgen, hoe merels – die herken ik wel – hun lied zingen in een koor van onzichtbare kleine vogeltjes, en loop ik terug. Over dertien minuten gaat mijn dochter zich omkleden. Terug naar de wereld. Kus. ■

Aan: de zondaar Jan Hanlo
Rotterdam, Tweede Paasdag 2019

Terugschrijven kloekerdekloek, zijn adamsappel danste

Arjen van Veelen

Beste Hermans,

Ik zit dat interview van je te lezen in *De Nieuwe Linie*, een blad dat ik nooit lees – hoewel katholiek zijnde en op sommig gebied nogal linksig. (...) (ik heb 3 borrels gedronken, 3 maar, ben nu aan de 4e, om mijn leed te verdrinken dat de regionale omroep een muziekstukje van me, gemaakt met behulp van 2 toetertjes, verknoeid heeft door er een galm in aan te brengen waardoor het aardige timbre van het trillende membraantje – waar het nu juist om ging – tot iets naars geworden is.) Ik weet niet of we wel ‘je’ zeggen. Ik hoop dat je het niet kwalijk neemt. (...) Ik verlang wel eens naar een echt schuldbesef. Zodat ik (zeer gelovig als ik ben) niet alle narigheid altijd op God – de schepper – hoef af te wentelen (dit is immers onlogisch en zeer onbevredigend.).

Aan W.F. Hermans
Valkenburg, 25-2-1965

Dag Jan,

Het is 23:05 uur, de kinderen liggen beneden te slapen (de oudste is drie, de jongste elf maanden) en ook mijn geliefde slaapt. Nu kan ik je eindelijk schrijven. Ik wilde je een verhaal vertellen, Jan, over de tijd dat ik in het Urdu mijn liefde voor God bezong, ik was een jaar of acht, woonde in Rotterdam – maar eerst moesten we het over je zonden hebben. Ik las weinig van je werk en wist nauwelijks wat van je levenswandel. Dus ik ging wat zoeken en las bijvoorbeeld dat je een veroordeelde pedoseksueel bent. Dat je een keer geprobeerd hebt om een twaalfjarig ‘negerachtig marokkaantje’ mee naar Nederland te smokkelen. Het kind hield in elk geval van lekker ‘fak-fak’ doen met mannen, ‘hij is een volslagen seksmaniakje’, schreef je in een van je brieven. Opeens rees de vraag: wil ik nog wel geassocieerd worden met jouw naam? Als je nou nazi-sympathieën had gehad, of zo. Peter Pan-syndroom, zoals je bio-graaf het noemde? Maak dat de kat wijs. Jan, je had gewoon een sekslaafje. En onze tijd is niet mild voor mensen zoals jij. Er worden voor minder straatnaambordjes onthoofd. Kijk naar Michael Jackson – maar die vergeef ik het nog vanwege zijn goede muziek. En toch. Hier, in dit stille huis, boven de slapenden, schort ik mijn oordeel op in naam der literatuur. Want we moeten het over je werk hebben verdomme.

Je schreef aan W.F. Hermans, over God en schuld. Weet je nog? Je was dronken toen je de brief schreef, althans, je dronk het ene glaasje jenever na het andere, zeg je zelf. Wenneker Jenever.

Ik houd van het genre brief: net als het essay is het een genre voor de faalangstigen die alleen onder het mom van ‘het is maar een probeersel, een kattebel’ floreren. Enfin, die brief aan Hermans ga ik gebruiken om je te beantwoorden, als een muur om in m’n eentje tegen te tennissen. En om er een eerlijk potje van te maken heb ik een fles wijn opengetrokken zodat we gelijke tred kunnen houden qua helderheid. Ik had die slok ook wel nodig toen ik die brief van jou las. Wat kun jij slecht schrijven, gefeliciteerd, het is bijna een gave!

Neem nou een zin als deze: ‘Achter al dit zit nog dat ik, als christen, het beste uitkom met de Bijbel als ik – niet als Teilhard de Ch. (die ik niet gelezen heb, maar ik wantrouw hem, bijbels) een golfbeweging, een vallen en opstaan, uiteindelijk en dus in zijn geheel reeds, rooskleurig gedoe aanneem maar – gewoon de schuld van Adam en Eva (waarin wij reeds waren, voor mijn part) aanneem: de stomme schuld van niet te doen als God gezegd had (ook al konden zij, deterministisch gesproken – dus in feite niet anders.).’

Als een albatros aan land. Dit is zowel

grammaticaal als inhoudelijk zo beroerd en onleesbaar dat ik er niet langer bij stil zal staan. De Wenneker is geen excuus.

Maar het gekke is: gaandeweg je brief, naar mate je meer drinkt, neemt je helderheid toe. De zinnen worden korter en wat je zegt snijdt opeens hout. Ik vermoed dat je een echte alcoholist bent, die komen ook pas op stoom na een glas of acht. Of misschien deed je het er gewoon om. Want de vraag die je hierboven nog zo omslachtig stelde, vat je meteen daarna simpel samen: ‘Kan men schuld hebben aan iets wat men niet anders kon doen?’

Het antwoord op jouw vraag is natuurlijk: ja, uiteraard; daar is de hele Griekse tragedie op gebaseerd. Je leeft, je hebt er niet om gevraagd, en toch stapelen de verwachtingen zich op, bij anderen, vooral bij jezelf. Maar nu ik weet dat je een veroordeelde pedoseksueel bent, tevens diepgelovig katholiek; en sinds ik las dat de katholieken geprobeerd hebben jouw homo-seksuele neigingen bijna letterlijk weg te branden – lees ik die vraag anders. Als hartekreet: help, ik moet boeten voor wie ik ben!

Ik schenk wijn bij, het is al na twaalven, maar eerst moeten wij het nog over God hebben, en over mijn religieuze jeugd in Rotterdam, en over de brandende Notre-Dame. Cheers.

Ik weet niet of W.F. Hermans jou nog geantwoord heeft. Maar ik vermoed dat je weinig aan

Jan Hanlo in Dublin, 10 september 1954

hem had. Want ik las dat interview met Hermans terug waarop jij reageert. Wat een parmantig, quasi-rationeel, ook toen al oubolig wittgensteiniaans gewauwel. ‘Alles wat we met zekerheid over de mens kunnen zeggen wordt gezegd in natuurkundige, meetbare zin’, zegt Hermans bijvoorbeeld. Puur bèta-machismo. Tegen zulk reductionisme kun je al heel veel inbrengen. Ik kan met zekerheid zeggen dat de mens een tragisch wezen is, bijvoorbeeld, maar meetbaar is dat niet. Maar dat is niet eens nodig, want even verder spreekt Hermans zichzelf al tegen. ‘Ook de natuurwetenschap zelf is chaos, waarvan wij het chaotische uit het oog verliezen.’ Net was de natuurkunde nog orde, nu is het chaos. En even later komt Hermans met deze: ‘Iemand die volstrekt nederig is kent immers geen schuldgevoel. Schuld hebben is gebrek aan nederigheid.’ Het klinkt als een syllogisme maar is volkomen quatsch: juist de nederigen zijn vaak vol schuldgevoel, zegt de empirie – na ja, zo kan ik doorgaan, Jan, maar je hebt dat interview zelf gelezen. Als je serieus wilt worden genomen, schrijf in af-rismen. Wees als de Pythia. Grunberg had dat goed door.

De laatste tijd zie ik W.F. Hermans als een soort Aart Staartjes: chagrijnige, eenzame man.

Intussen vraag ik me af: waar komt die achting voor de bèta's toch vandaan? Exacte vak-

Jij kan niet schrijven, maar je analyse deugt tenminste, je doorgrondt de huidige tijd

ken zijn juist het makkelijkst, want die hoef je alleen maar te snappen; terwijl talen zoals Grieks en Latijn, die moet je ook voelen en daarbij moet je dan ook nog eens al die woordjes leren – wat precies de reden was dat ik op school negens haalde voor natuurkunde en zesjes voor Grieks. Bij Grieks leerde je dat er meer is dan het oog ziet, dat is moeilijker te bevatten.

Ik denk dat het daar mis is gegaan in onze tijd: we worden gedomineerd door geboorneerde bèta-breinen, ik doel op Silicon Valley en hoe die ons leven stuurt.

Maar jou moet ik feliciteren, Jan: als ik kijk wie de tand des tijds beter doorstaan heeft – Hermans of jij – dan is het in elk geval niet Hermans. Jij kan niet schrijven, nee, maar je analyse deugt tenminste, je doorgrondt de

Dick, Jan Hanlo,
16 augustus 1953

Collectie Literatuurmuseum

huidige tijd. Ik bedoel dat je in al je dionysische jenevertostand toch haarfijn aanvoelde wat een kolder W.F. Hermans debiteerde toen hij zei dat alleen natuurwetenschap wat te melden heeft en dat ‘onzekere zaken’ zoals religie en filosofie bijzaak zijn. Ik denk dat je dat zag omdat je echt mens was. Doorbloed. Tragisch.

Ik las dat je zware gewetensproblemen had. En dat je toch heel je leven belijdend katholiek bleef. Groot mysterie. Ook weer niet. Want je had het bloed van Jezus harder nodig dan wie ook, grote grote grote zondaar.

Ik was een jaar of acht, woonde in Rotterdam. Mijn ouders waren daar lid van een kerk voor ernstige mensen die in het Rotterdam van de jaren tachtig een zendingspost had opgericht onder de migranten. Rotterdam veranderde immers van kleur. Voor de kerk had dit als voordeel dat ze niet meer de wereld rond hoefden te reizen om zeltjes te winnen. Als de berg niet naar Mohammed komt... Anyway.

Onder Turken en Marokkanen had die zending weinig succes. Echter, er bleek wel een groeiende groep Pakistanen te zijn met interesse in deze kerk. Dus bekwaamde een van de dominees zich in het Urdu. En begon in die taal diensten te houden. Mijn vader, die ouderling was, moest daar dan om de zoveel tijd toezicht houden. Dan mochten wij mee, ik en al mijn broertjes en zusjes. Dat was heel leuk. De Pakistanen namen trommeltjes mee. Alles ging losser, zelfs de viering van het heilig avondmaal. Er werd bijvoorbeeld geen echte wijn gebruikt, maar druivensap uit een kartonnen pak.

Wat indruk op me maakte is het volgende. Na afloop van een avondmaalsdienst pakte de dominee het aangebroken pak druivensap, zette het tegen zijn mond en dronk het leeg. Het was zo'n ouderwets pak dat je met een schaar moest openknippen. Kloekerdekloekerdekloek, zijn adamsappel danste, daar ging Jezus' bloed.

Nu zijn protestanten wat soepeler als het gaat om symboliek vergeleken met jullie katholieken, we geloven niet echt dat de wijn verandert in bloed en zo. Maar toch. Die dominee reduceerde de werkelijkheid tot niets dan de werkelijkheid. Hij onttoverde. Jezus' bloed werd huismerk druivensap.

Ik ben niet meer religieus maar nog steeds hecht ik aan het recht meer te zien dan er is.

Vorige week stond hier op aarde de Notre-Dame in de hens, iedereen moest janken. Nee, niet om de stenen. Projectie is de essentie van het leven. Maar dat weet je, want je bent in de hemel sinds je stierf door een motor-ongeluk. Volgens sommigen was het zelfmoord. Wat het ook was, je schuld is ingelost, zo niet door het bloed van Jezus, dan toch door het glas dat ik hier op je hef, ter vergeving van de meeste zonden. ■

Arjen van Veelen kreeg in 2009 de Jan Hanlo Essayprijs Klein voor zijn essay *Suum cuique, over de rol van het Latijn in de tattoo-cultuur, en ontving in 2015 de Jan Hanlo Essayprijs Groot voor En hier een plaatje van een kat & andere ongerijmdheden van het moderne leven* (2013)

Over klanken en hun betekenis

Liplezen

Die ene witregel van Jan Hanlo, de representatie van een extraordinaar nachtelijk luisteren, is misschien wel een van de mooiste regels die hij schreef.

Roel Bentz van den Berg

Voor zover ik weet hebben we elkaar nooit ontmoet, ook niet destijds ten huize van wederzijdse kennis Simon Vinkenoog aan de Noordermarkt, rond 1966 de psychedelische vortex van Amsterdam als Magisch Centrum, waar ik als zeventienjarige dichter-in-spe ('wel jammer dat je nog persoonlijke problemen hebt', zei Simon over mijn poëzie, 'wat met lsd toch echt niet meer nodig is') vanaf de bank een constante stoet van hoogwaardigheidsbekleders van de jaren zestig aan mij voorbij zag trekken. Bebaarde beatniks uit New York, hongerige situationisten uit Londen en Parijs, luid pratende acteurs van het Living Theatre, en van dichter bij huis – naast een keur aan proto-hippies, provo's en psychonauten – Johnny van Doorn als Electric Jesus, Hans Verhagen in een T-shirt van The Who, ethersnuiver Gerrit met zijn doos vol schedels en natuurlijk, kind aan huis, Wally Tax van The Outsiders, giechelend om zijn spiegelbeeld in de bolle kant van een theelepeltje. Enfin, iedereen, maar jou dus niet, Jan. Niet echt jouw scene, schat ik, te wild fladderig, te veel circus en – op die enkele blazer met zijn ketting van saxofoonrieten als haaiantanden om zijn nek na – te weinig jazz, de muzikaal-spirituele aanjager van een inmiddels door de rockcultuur achterhaalde vorige generatie heilige barbaren.

Jij bleef liever thuis om, bij voorkeur 's avonds laat in bed, brieven te schrijven – wat je 'het liplezen van eenzamelingen' noemde. En mooi, zoals de impliciete klankverschuiving van 'in' naar 'één' bij dat 'zamelingen' ook een verwantschap in betekenis schept c.q. onthult (wat op hetzelfde neerkomt). Mede daardoor is dat 'liplezen' van jou niet alleen van toepassing op het schrijven van brieven, maar op al onze menselijke pogingen tot verstandhouding, van desperate poëzie tot vurig gebed. En over klanken en hun betekenis gesproken: misschien raar om te zeggen, maar een van de mooiste regels die ik van je ken is een witregel.

Ik kwam hem tegen, die regel, of eigenlijk viel ik achterover in het wit ervan, in een brief die je in oktober 1966 schreef aan schrijver en mede-oprichter van Het Stripschap, T.M.F. Steen (die er overigens, net als jijzelf, zo'n drie jaar later opeens al niet meer zou zijn). Daarin onderbreek je plotseling je eigen gebabbel over van alles en nog wat met de mededeling dat

het 'bijna 0 uur' is, tijd om de radio aan te zetten voor de 'berichten' en een programma over Charley [sic] Parker. Niet een van je favorieten, lijkt het. 'Een beetje een salon-saxofonist', noem je hem, die constant pronkt met zijn toon 'als een pauw of paradijsvogel met zijn veren', en 'op geen stukken na zo goed als bv. King Oliver'.

Uit de schetsboeken van Jan Hanlo

' $\frac{1}{4}$ voor 1. Ja, een muzikant was het wel, die Ch. Parker'

Maar dan volgt er helemaal aan het eind, nog na je ondertekening en daarvan gescheiden door een witregel – die witregel dus – een naschrift: ' $\frac{1}{4}$ voor 1. Ja, een muzikant was het wel, die Ch. Parker'. En al het understatement van de wereld kan niet verhullen dat er zich inmiddels (alleen

al die precieze tijdsaanduiding!) iets ontzagwekkends in je hoofd had voltrokken: je had het licht gezien wat Parker aangaat, en liet dat licht nu als een nova doorschijnen in het wit van die ene witregel, waarin, zoals gebruikelijk bij ruggespraak met het Absolute, alles is vervat wat zich niet in taal laat vangen. Of alleen tussen-de-regels-in, waar er ruimte zat is om je met de pen of, zoals Parker, op de altsax, ver voorbij de voetangels en klemmen van het alledaagse bewustzijn de kosmos in te pennen of blazen.

De manier waarop hij sneller dan het licht maar geconcentreerd als een kind dat de knopen op zijn jas telt de kleppen van zijn instrument beroerde, hoe de noten, vanaf de bodem van zijn gemoed omhooggezogen, als in een vonkenregen joelend de lucht in schoten, elkaar in tongen sprekend bij hoog en bij laag achterna zaten op de trappen van Esscher en elkaar vonden in de perfecte, uit de tijd schietende samenvatting van het moment – om zichzelf vervolgens weer te verliezen in de vervoering van de menselijke, al te menselijke, lyrische waarheden van de blues, die altijd en eeuwig onder al onze jazz en poëzie doorloopt. Alsof zijn saxofoon van binnenuit zo was gestemd, dat in elke solo die hij speelde de harmonische structuur van zowel de ziel als die van het hele universum doorresoneerde. Was dat wat je hoorde, Jan?

Was dat wat je in de nacht van 22 op 23 oktober 1966 tussen 12 en $\frac{1}{4}$ voor 1 's nachts op de radio hoorde? Het levende, alle door het gezonde verstand bewaakte grenzen tussen het zeggbare en onzeggbare overstijgende geluid van de dingen zelf, zoals dat in onze woorden, afgemat door abstractie en verlept door letterlijkheid als ze vaak zijn, verloren lijkt te zijn gegaan. En ook dat we met dat geluid onze woorden zo zouden kunnen opvoeren (zoals je een motorfiets opvoert) dat ze weer aansluiting vinden bij onze directe ervaring van de werkelijkheid zoals die elk moment in ons hoofd haar beslag krijgt. Was dat wat er in het wit van die witregel stond? O, ik weet het niet, Jan, in de bijbel staat ergens: 'Wij zullen niet allen ontslapen, maar wel allemaal veranderd worden, in een oogwenk, wanneer de laatste trompet klinkt...' En bij die trompet moet ik – over liplezen gesproken – altijd denken aan Dizzy Gillespie en het onweerstaanbaar swingende gebrabbel van zijn *Oop Bop Sh'Bam*.

Wat ik verder denk is dat jij in die bewuste nacht opeens begreep dat wat Dizzy en Parker en Monk deden de geheime code bevatte om de taal weer haar engel en haar engel terug te geven, en dat precies dát, met terugwerkende kracht, ook de gedachte moet zijn geweest achter het *Doe d doe d doe dda doe* van jouw eigen klankdicht *Oote oote oote Boe* – en alle heisa die dat weer met zich meebracht. ■

Roel Bentz van den Berg ontving in 2007 de Jan Hanlo Essayprijs Groot voor zijn essaybundel Zapdansen

Terugschrijven wie het niet ziet moet beter kijken

Miriam Rasch

Een verstandige vader

In een jeugdherberg komt een groep van 11 kinderen. Er zijn maar 10 bedden. Elk kind wil afzonderlijk in een eigen bed slapen. Ik zal zien wat ik doen kan, zegt de Vader van de jeugdherberg. Hij geeft kind nr. 1 een bed en stopt kind nr. 11 voorlopig – onder protest, maar dat doet er niet toe – bij kind nr. 1. In het tweede bed stopt hij het volgende kind, in het derde het dan volgende kind, en zo door. Tot en met het achtste bed liggen er dus al negen kinderen in bed, met dien verstande dat twee kinderen tijdelijk samen in één bed liggen. Voor het tiende kind is er bed nr. 9. Voor het in bange twijfel verkerende elfde kind is er dan gelukkig bed nr. 10 over, dat natuurlijk met vaart en gejuich bezet wordt. De Vader kreeg in deze schikking tenslotte zo'n handigheid, dat hij later zelfs vijftien kinderen in zijn tien bedden onderbracht, zó dat ieder een bed voor zich alleen had.

Jan Hanlo

Uit: *In een gewoon rijtuig*, 1966

Beste Jan,

Dank je wel voor de geruststelling. 'Een verstandige vader', zoals de titel luidt van de tekst die me toevallig onder ogen kwam, dat klinkt meteen al veilig en vertrouwd. Meer dan een verstandige vader heb je niet nodig. Het spreekt voor zich dat kinderen naar zo iemand luisteren, dat ook wij naar zo iemand zouden luisteren zodra we hem zouden horen spreken.

Het klinkt ook ouderwets, 'verstandige vader'. Vreemd eigenlijk, dat twee woorden die toch niet heel ondagelijks zijn, bij elkaar gezet een mirage van voorbije tijden voortoveren. Of laat ik zeggen: niet van voorbije tijden, want of die tijden er ooit waren is nog maar de vraag, maar van tijden die in een sprookjesachtig buitengebied lijken te liggen, nooit werkelijkheid geweest en tegelijk juist altijd al bestaan, in de verhalen die mensen elkaar vertellen en die ze nog wel even zullen blijven herhalen. Het rijk der sprookjes en fabelen. Daar waar woorden zomaar in hun tegendeel kunnen verkeren en mensen, dieren en getallen ontsnappen aan de wetten van de natuur en de filosofen.

Die verstandige vader is een Vader van een jeugdherberg. Een groep van elf kinderen komt daar – zonder enige begeleiding – aan. Waar ze vandaan komen weet niemand, waar ze naartoe op weg zijn evenmin. Vader vraagt er niet naar, hij lijkt te handelen naar de wetten van gastvrijheid. Het moet al 's avonds laat zijn als ze arriveren, want de kinderen maken zich direct gereed om naar bed te gaan. Dan rijzen de problemen. Terwijl Vader maar tien slaappleatsen heeft, verlangen de elf kinderen ieder hun eigen bed (wat doet vermoeden dat het niet om broers en zussen gaat, maar om kinderen van god en iedereen verlaten, die alleen nog hun eigen lijf te redden hebben). Wat te doen?

Ik las het prozagedicht in eerste instantie niet als sprookje maar als een wiskundig raadsel. Er was een tijd – misschien even fabelachtig als de voorbije tijden van verstandige vaders – waarin wiskunde en sprookje elkaar raakten. Alles had een mythische kwaliteit. De paradox van Zeno over Achilles en de schildpad: is dat niet een wiskundig sprookje? Achilles zal de schildpad die een voorsprong heeft gekregen nooit inhalen vanwege de aard van de getallen, die oneindig deelbaar zijn door twee: steeds als Achilles de helft van de weg heeft afgelegd, heeft de schildpad dat immers ook. Zijn voorsprong is even oneindig als de deelbaarheid van het getal. Een gelukkig einde blijft uit, maar dat geldt voor vele sprookjes.

De Vader van de jeugdherberg blijft nuchter onder het hem gestelde probleem, hij laat zich niet uit het veld slaan maar begint bij het begin. Hij stopt het eerste en het elfde kind voorlopig bij elkaar in één bed, 'onder protest, maar dat doet er niet toe'. Het volgende kind gaat in het tweede bed, dan het volgende in het derde, het vierde, het vijfde. 'Tot en met het

achtste bed liggen er dus al negen kinderen in bed', en op het eind is er met andere woorden een bed over, waar dan het elfde kind alsnog zijn eigen slaappleats krijgt.

Het lijkt tovenarij, de objecten waarnaar de getallen verwijzen vermenigvuldigen zich (bijna) ongezien. Maar het is eerder een goocheltruc met woorden. En zoals dat gaat met een goocheltruc, heb je hem alleen door als je ervan weggijkt. Zolang ik lees, kan ik niet anders dan geloven. (Nota bene in iemand die Vader heet.) Dat klinkt alsof het om een parabel over literatuur gaat. Je ogen vallen op de tekst en een andere wereld wordt waarheid – een wereld waarvan je weet dat die niet 'echt' is, al bestaat die wereld natuurlijk wel degelijk, in elk geval zolang als je ogen de woorden vol-

Dit is geen goochelshow maar dada! En Vader doet sliepuut naar de wiskundigen en filosofen

gen en in de beste gevallen tot nog lang daarna.

Een beetje saai is het ook, die *willing suspension of disbelief* en zo, dat weten we nu wel. Bovendien: literatuur een goocheltruc noemen, is er een grotere belediging denkbaar? De reden dat ik over de Vader schrijf is dan ook omdat dit sprookje-als-wiskundig-raadsel niet stopt bij de goocheltruc. Vader is niet zomaar een slimmerik die een probleem aanpakt als een uitdaging, zijn klanten door de systemen perst zodat hij op het eind een rekening kan presenteren. Zo prozaïsch mag het niet zijn. Hij gaat voort, ook nadat het elfde kind 'met vaart en gejuich' in het laatste bed is geklommen.

Vader neemt een sprong tot voorbij de schildpad, *ins Blaue hinein*, het absurdisme in. Want als het met elf kinderen lukt, waarom dan niet met twaalf? En als met twaalf, waarom niet met dertien? 'De Vader kreeg in deze schikking tenslotte zo'n handigheid, dat hij later zelfs vijftien kinderen in zijn tien bedden onderbracht, zó dat ieder een bed voor zich alleen had.' De initiële geruststelling van een kloppend universum blijkt een illusie, explodeert in het gezicht van de lezer. Dit is geen goochelshow maar dada! En Vader doet sliepuut naar de wiskundigen en filosofen.

Het onmogelijke is mogelijk, er is altijd nog een kind te herbergen. Wie het niet ziet, moet beter kijken. Dank je wel, voor die geruststelling. ■

Miriam Rasch
ontving in 2015 de
Jan Hanlo Essay-
prijs Klein voor
haar essay *Een
kleine biologische
banaan: fonofilia
in 12 scènes,
over liefde en
technologie*

Terugschrijven pastoor en psychiater

Stephan Sanders

Hooggeleerde Heer,

Hoewel het al van 1939 dateert, wordt uit uw geschrift ‘karakter en aanleg i.v.m. het ongelof’ nog wel eens geciteerd, vooral de eigenlijke stelling die U in het boekje poneert: ‘Ongelof is een ontwikkelingsstoornis.’

Deze stelling is – afgezien van de gegrondheid ervan – in ieder geval een waardevol en amusant ‘argumentum ad hominem’ tegen degene die het geloof wil afdoen als iets achterlijks! Uitstekend geschikt om een dispuut dat gevaar loopt te onttaarden in onzakelijke beweringen, een faire start te geven.

Maar met de kwalificatie ‘leuk argumentum ad h.’ bent U – en waarschijnlijk terecht – natuurlijk niet tevreden.

Ik ben zelf gelovig katholiek ofschoon ik dikwijls grote moeilijkheden heb wat betreft mijn geloof. Die moeilijkheden – om U een indruk te geven – concentreren zich veel rond Genesis: hoe kan het zijn dat het geschapene ‘zeer goed’ was en bij de eerste beproeving niet goed bleek, op een voorname punt. Adam en Eva – de eerste mensheid – waren toch blijkbaar labiel, onbetrouwbaar, in elkaar gezet.

Brief van Jan Hanlo
Aan prof. dr. H.C. Rümke
Valkenburg, 29-1-1965

We stappen nu in een andere taal en een andere tijd. Begrijpen we het Nederlands van rond 1965 nog wel? Dat lijkt een bizarre vraag, zo diepgaand is onze taal in korte tijd niet veranderd. En toch duiken er in de brief van Jan Hanlo aan prof. dr. H.C. Rümke (de ‘Hooggeleerde Heer’, gedateerd 29-1-1965) een aantal begrippen en ideeën op die toen kennelijk tot de Algemeen Beschaafde Canon werden gerekend en die nu toelichting behoeven, of zelfs een complete vertaling.

Professor Rümke was een befaamd Nederlands psychiater, hoogleraar en ‘fenomenoloog’; die combinatie zou tegenwoordig opzien baren. ‘Fenomenoloog’, als verlate volger van de filosoof Edmund Husserl, die koos voor de ‘geestelijk intuïtieve beschouwing’ om zo ‘het wezen en de betekenis van de dingen’ bloot te leggen.

En dan een gerenommeerd psychiater, hoogleraar zelfs, die hem daarin volgt. Wij zijn inmiddels zo gewend aan de volkomen medicalisering van het psychiatrische terrein dat deze ‘heel de wereld’-aanpak ons nu onprofessioneel voorkomt.

Hou je bij je leest, wat weet zo’n weliswaar Hooggeleerde Heer nu van God en godsbeleving, van ‘de idee’ (in tegenstelling tot het gewone ideeetje), van ‘ontlediging’ en ‘de hoogste staten van psychisch leven’?

Ik wil hier graag vaststellen dat vijftig, zestig jaar geleden een filosofische, ja zelfs literaire psychiatrie, met inbegrip van de psychoanalyse, gangbaar was in Nederland. De schrijver en de psychiater, zeker de fenomenologisch geïnspireerde, stonden een stuk dicht bij elkaar, al was het maar vanwege die ‘geestelijk intuïtieve beschouwing’ die zij deelden.

Er is de kleine bom, die meteen al in het begin van de brief ontploft. Rümke had geschreven dat ‘ongelof een ontwikkelingsstoornis’ is, of, iets zorgvuldiger geformuleerd: ‘het zogenaamde ongelof vertoont veel sterker verwantschap met de neurose dan echt geloof’. Die stellingname was ook toen in psychiatrische, en zeker in psychoanalytische kring vloeien in de Kerk van de Rede, de Projectie en die van Freud, want godsdienstig zijn had de naam van iets ‘infantiels’ en regressiefs. Rümke was met die boude bewering een uitzondering in zijn vakgebied.

Jan Hanlo, de rooms-katholieke, diepgelovige, gekwelde dichter, vindt het prachtig, die omkering waarbij het ‘achterlijke’ nu eens niet de gelovige geldt, maar wordt verplaatst naar de niet-gelovige. Enfin, gelovig zijn staat sindsdien nog veel meer te boek als een brevet van onvermogen, grenzend aan allerlei nare stoornissen van psychische aard.

Met die omkering van zaken heeft Rümke kennelijk het vertrouwen van Hanlo gewonnen, waarna Hanlo schaamteloos een epistel vol worstelvragen rond God en geloof op de psychiater afvuurt. Er schuilt iets mateloos in de hoeveelheid kwesties die Hanlo aan de orde stelt; hij geeft zelf als reden dat ‘niemand’ hem

‘hierop een antwoord (kan) geven, geen geestelijke heeft zich erin willen verdiepen’.

Wie bij de pastoor zijn heil niet vindt, hij wende zich tot de psychiater. Ik meen dat het advies inmiddels omgekeerd geldt.

Maar het meest fascinerend aan deze brief van Hanlo vind ik de vanzelfsprekendheid waarmee ‘het religieuze’ onderwerp is voor serieuze beschouwing van twee intellectuelen, hoe verschillend Hanlo en Rümke ook zijn.

Hanlo’s brief is gesteld in het volste vertrouwen dat een psychiater en een schrijver elkaar ‘verstaan’, ook als het over religieuze vragen en worstelingen gaat.

De specialisering in vakgebieden, de muren die professionals nu om hun eigen terrein bouwen – het moet anders zijn geweest. Hanlo, de schrijver en de gesjeesde psychiologiestudent, laat onbekommerd van zich horen, en Rümke zag het als zijn taak om niet alleen zijn eigen vakgebied, maar algemene levensvragen te behandelen.

Wat opvalt in de brief is dat Hanlo aan ‘overvraging’ doet: zijn religieuze twijfels bespreekt hij uitgebreid, met telkens weer een verwijzing naar Rümke, om daarna onverdroten verder te gaan met zijn eigen vragen. En zelfs met milde terechtwijzingen aan het adres van de psychiater, die volgens Hanlo niet altijd consequent is. ‘Wordt hier theologie en psychologie niet op een onverantwoorde manier vermengd’, schrijft Hanlo. Er schuilt ook een querulant in hem.

Ik zou schrikken van zo’n veeleisende brief. Ik zou de brieven schrijver enigszins op afstand houden. De reactie van Rümke is me niet bekend, maar misschien zag hij hier een mooie, psychiatrische taak weggelegd.

Het kwellende voor Hanlo moet als belijgend rooms-katholiek zijn pedoseksualiteit zijn geweest, denk je al snel. Maar het opvallende is dat Hanlo puur theologische kwesties aansnijdt. Biedt God zelf ook de andere wang aan? En hoe kan die God ons beloven te ‘verlossen’ en ons tezelfdertijd ‘in de steek laten’?

Het zal dat door het staketsel van deze quasi-diepzinnigheid Hanlo’s eigen problemen in sexualis steken, maar dan toch in een heel ander vocabulaire dan we nu gewend zijn.

Woorden en begrippen die toen niet extravagant moeten zijn geweest: neurose, ‘reminen’, ontlediging, ‘trappen van psychisch leven’ en het onbekommerde ‘groeistoornis’. Er is een vanzelfsprekend hoger en lager, er zijn stadia, er is verschil, en niemand is verlegen met die hiërarchie.

Hanlo’s brief doet me twee dingen aan: het laat een wat ongunstige indruk achter van de schrijver en zijn dwingende, ‘ontremde’ karakter. En ja, ook een lichte nostalgie; zestig jaar geleden was het Algemeen Beschaafde Gesprek zoveel breder dan nu. ■

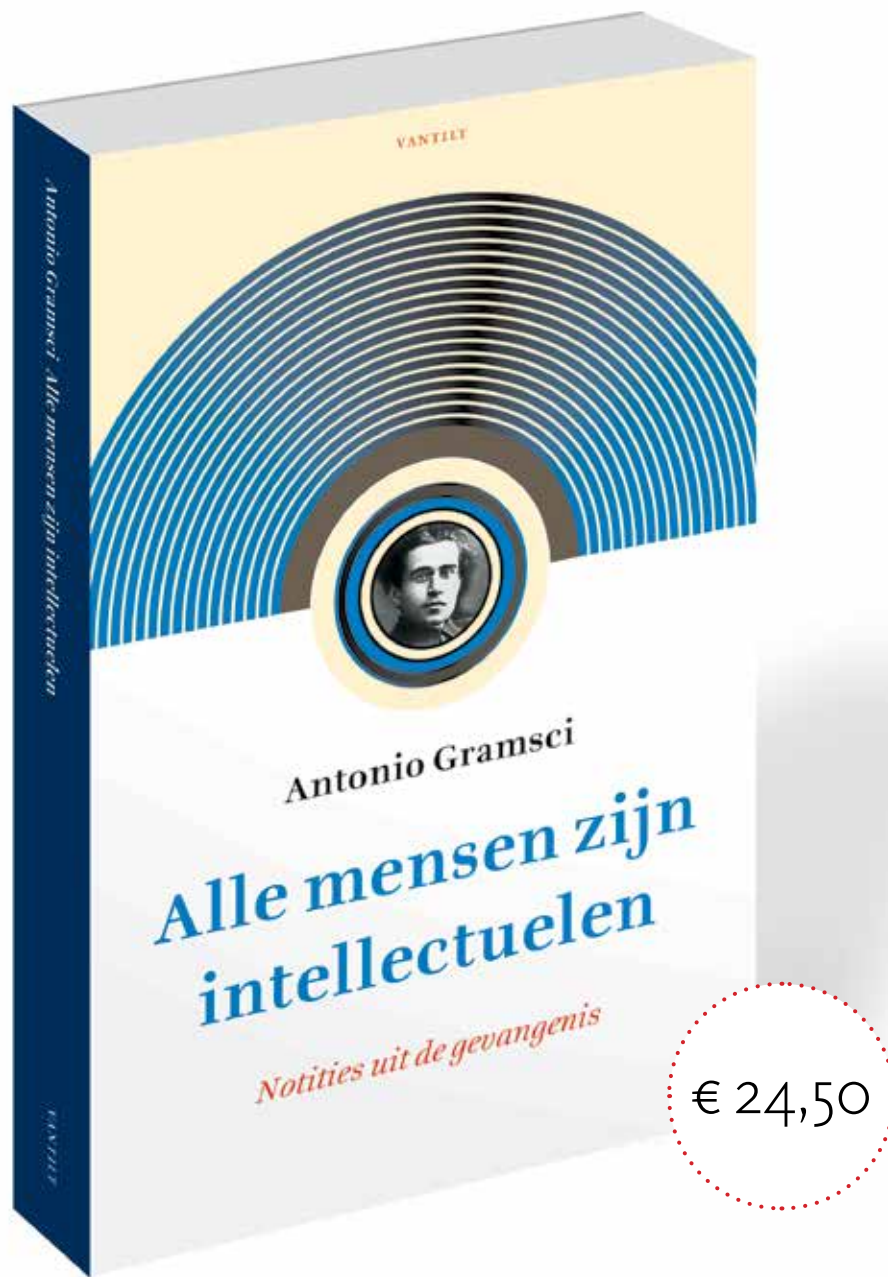
Stephan Sanders
werd in 2015
genomineerd
voor de Jan Hanlo
Essayprijs Groot
voor iets meer
dan een seizoen,
zijn recapitulatie
van een
vriendschap

JUBILEE LANOYE

DOOR
TOM LANOYE /
BEHOUD
DE BEGEERTE
GUEST ACT
©BLOEDNOOT

5 MEI
INTERNATIONAAL
THEATER
AMSTERDAM

‘Tornado Tom spuwt en
schmiert, rapt en ratelt.
Literatuur op zijn geilst.’
– De Standaard

Hij geldt als het brein achter het cultuurmarxisme en is een inspiratiebron voor zowel links als rechts: de Italiaanse filosoof **Antonio Gramsci** (1891-1937). *Alle mensen zijn intellectuelen* maakt Gramsci's wereldberoemde gevangenisnotities nu toegankelijk voor een Nederlands publiek, met een uitgebreide toelichting door historicus en vertaler Arthur Weststeijn.

ISBN 9789460044250

272 pagina's

Paperback

Verkrijgbaar via uw boekhandel of www.vantilt.nl